

*“Mielz valt mesure
que ne fait estultie”*

A HATVANÉVES
HORVÁTH IVÁN
TISZTELETÉRE

MMVIII

TÜSKÉS GÁBOR

A szigeti Zrínyi Miklós ikonográfiája a 16–17. század fordulójáig

Az elmúlt évtizedekben a történeti ikonográfia és ezen belül a Zrínyi család ikonográfiájának kutatása számos értékes eredményt hozott.¹ A két Zrínyi Miklós történeti ábrázolásainak egy részét különféle irodalmi művek vagy azok színpadi bemutatói inspirálták, egy másik csoportjuk irodalmi vagy irodalomtörténészek által is vizsgált szövegekkel együtt jelent meg. Több ábrázolás ikonográfiai előképének, történeti és irodalomtörténeti összefüggésének meghatározását irodalomtörténészek végezték el, s a két tudományág értelmezései gyakran kiegészítik egymást. A kora újkori sokszorosított grafika különféle csoportjaival korábban magam is foglalkoztam, s kísérletet tettem a költő Zrínyivel kapcsolatos két grafikai lap ikonográfiai összefüggéseinek feltárására.² A kutatás során a korpusz több új, eddig katalogizálatlan ábrázolással gyarapodott, s meghatároztuk több, korábbi funkciójából kiemelt sokszorosított grafikai lap eredeti kontextusát.

A két Zrínyivel kapcsolatos ábrázolások technika, funkció, mecénások, mesterek, megjelenési és őrzési helyek szerinti megoszlása rendkívül változatos. A legnagyobb számban található rézmetszetek mellett egyaránt előfordulnak rézkarcok, fametszetek, litográfiák, festmények, miniatúrák, szobrok, érmek és domborművek. A 16. és 17. századi sokszorosított lapok egy része nem önállóan, hanem különféle kiadványtípusok – mindenekelőtt arckép- és látképgyűjtemények, történeti krónikák, röplapok, röpiratok

- 1 RÓZSA György, *Pályámról és a történeti ikonográfiáról*, Művészettörténeti Értesítő, 44(1995), 131–137. – A tanulmány teljes, a két Zrínyi Miklós ikonográfiáját bemutató változata a *Hösgaléria: Zrínyiek a horvát és a magyar történelemben*, szerk. BENE Sándor, Bp., 2007. c. kötetben jelenik meg. CENNERNÉ Wilhelmb Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Bp., 1997; GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986; BUZÁSI Enikő, *Zrínyi és a késő reneszánsz vitézi allegória: A szigetvári hős festett apoteóziisa = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 431–442; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964; KOVÁCS SÁNDOR Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985; Uő, *A „Syréna” és a szobor*, Pécs, 1993; *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24.*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000; Szalai Béla–Szántai Lajos, *Magyar várak, városok, falvak metszetein 1515–1800, I–III*, Bp., 2006.
- 2 Tüskés Gábor, *Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században*, Néprajzi Értesítő, 85(2003), 93–113; Uő, *Volkstümliche Einblattdrucke in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert = Popular Prints and Imagery: Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000*, ed. by Nils-Arvid Bringéus, Sten Åke Nilsson, Lund, 2001, 127–151.

és újságok – illusztrációjaként látott napvilágot. Ezek jelentős hányadát – a latin, német, olasz, francia, flamand, angol és spanyol nyelvű feliratok tanúsága szerint – az európai közönség számára készítették. A mesterek között ekkor németeket, osztrákokat, franciákat, németalföldieket és olaszokat találunk a legnagyobb számban. Ez nem szokatlan jelenség, mivel a magyarországi látképek és portrék legnagyobb részét a 18. század végéig külföldön készítették. A magyarok aránya csak a magyarországi Zrínyi-kultusz 19. századi megerősödésétől kezdve számottevő. Az illusztrációként kiadott sokszorosított grafikai lapok és látképes metszetsorozatok megjelenési helyei közül Augsburg, Bécs, Frankfurt/M. és Nürnberg áll az első helyen, de számos ábrázolás látott napvilágot Amszterdamban, Antwerpenben, Londonban, Párizsban, Velencében és Zágrábban is. A Magyarországon kívüli mai őrzési helyek ugyancsak nagy földrajzi szóródást mutatnak: bécsi, müncheni, nürnbergi, párizsi, római és zágrábi gyűjtemények mellett több egyedi ábrázolás található például Dublinban és Isztambulban, sőt olyan kisebb helyeken is, mint pl. a csehországi Nelahozeeves kastélymúzeum Lobkowitz-gyűjteménye vagy a Loire-menti Beauregard kastély.

A két Zrínyi kora újkori ikonográfiájának alapvetően nemzetközi jellegén túl mind ez mutatja azt is, hogy a török háborúk idején Európa megkülönböztetett figyelemmel fordult a magyarországi hadi események és azok kiemelkedő személyiségei felé, s az ábrázolásoknak jelentős szerepe volt a két történeti személyiség európai hírnevének megalapozásában és elterjedésében.

Amikor nem sokkal a szigeti ostromot követően német és olasz röplapokon és metszeteken megjelentek a szigeti várkapitány első ábrázolásai, a török ellen küzdő hősök és a harcok bemutatása már jelentős hagyományokkal rendelkezett Európa keleti régiójának művészetében. I. (Nagy) Lajos király, Hunyadi János, Kinizsi Pál és II. Lajos király személyével kapcsolatban egyaránt maradt fenn ilyen emlékművek.³ Az egri várkapitány, Dobó István síremléke hat évvel a szigeti ostrom után készült el. Ám ezek mind egyedi műalkotások, s Zrínyi volt az első, akinek portréja a sokszorosított grafika révén vált ismertté Európában. Életében készült ábrázolása Zrínyinek nem ismert; példa értékű önfeláldozása, a töröktől való félelem fokozódása és az új médium iránt megnövekedett igény együttesen magyarázza a szigeti hős és az ostrom ábrázolásainak nagy számát és széles körű elterjedését.

Az első grafikai lapok 1566/67-ben készültek, s deréktól fölfelé vagy egész alakban, többnyire fegyverrel jelenítik meg Zrínyit. A nürnbergi Balthasar Jenichen magyar nemesi ruhában idézte meg a hőst, lába alatt hadi öltözéke és fegyverei láthatók.⁴ Feje mellett kétoldalt egy-egy bibliai idézet (Dán 4,14; Zsolt 146,3), melyek a földi hatalom mulandóságára, ill. az emberi segítségbe vetett bizalom hiábavalóságára figyelmeztetnek. A páncél és a fegyverek Zrínyi lába alatt ezt a gondolatot erősítik. Egyben arra is utalhatnak, hogy

3 GALAVICS, *i. m.*, 11–13.

4 CENNERNÉ, *i. m.*, A 37; vö. GALAVICS, *i. m.*, 14.

a krónikák szerint Zrínyi az utolsó kirohanás előtt páncélját levette díszruhába öltözött, s abban rontott a törökre. Az alak monumentalitása és sorsa beteljesedésére utaló fegyverzete a különleges egyéniség benyomását kelti.

Az ugyancsak nürnbergi Matthias Zündt egy reprezentatív rézkarcon hadi trófeás keretbe foglalta Zrínyi magyar ruhás alakját, háttérben az ostromlott vár topográfiailag hű látképével.⁵ Baljában a vár kulcsait fogja, kézfeje mellett a kirohanás előtt a dolmányába tett aranyak láthatók. Jobbjában kardot és pajzsot tart, alul az ostrom rövid leírása olvasható. A látkép fölött apró angyalalak száll Zrínyi felé, kezében keresztrel és koszorúval, ami jelzi erkölcsi győzelmét és a kereszténységet védő szerepét. Dominicus Custos 1601-ben rézbe metszette a lap ellentétes beállítású, mellképváltozatát a további ikonográfiai részletek elhagyásával. A metszet később előképe lett több kompozíciónak.⁶

Az 1566. évi magyarországi eseményeket rendkívüli érdeklődés kísérte Velencében, ahova a hírek gyorsan, rendszeresen és pontosan eljutottak. Az érdeklődés nagymértékben befolyásolta az ott működő rézmetszők és könyvkiadók tevékenységét. Domenico Zenoi és Paolo Veronese Forlani egymással versengve, részben egymást másolva jelentették meg a Sziget és Gyula ostromának előrehaladását bemutató, különböző méretű metszeteket.⁷ Mindkettőjük munkái megjelentek a Velencében kiadott látképes könyvekben is. Hatásuk érződik a Rómában publikált metszetlapokon.

Zrínyi félalakos portréja mellett Zündt elkészítette a négyes tagozódású szigeti erődítményrendszer madártávlati ábrázolását.⁸ A rézkarc azt a mozzanatot örökíti meg, amikor Zrínyi és katonái elhagyják az óvárost és visszahúzódnak a tulajdonképpeni vár falai közé. Aprólékosan bemutatja a mocsaras táj növényzetét, a török sátortábor és a vár részleteit. A leíró, reprodukáló ábrázolási módszer a térképmetszés technikáját idézi; az 1566-os év magyarországi hadi eseményeit Zündt külön kartográfiai lapon is megörökítette.⁹ Az ismert és több irányban foglalkoztatott nürnbergi mester forrásértékű előtanulmányokat végzett; ez az ábrázolása egy több lapból álló típust képvisel.

A korai sokszorosított lapok között különleges helyet foglal el Johann Nel 1581-ben készült nagyméretű allegorikus fametszete, amely a „Germánia a töröktől szorongatott Hungária segítségére siet” témát ábrázolja.¹⁰ A magyarországi török háborúk szenvedéseit bemutató lap egyben a „querela Hungariae” toposz képi változata.¹¹ Az írásszalagokkal értelmezett allegória középpontjában a koronás nőalakként ábrázolt, megbilincselts és levágott karú Hungária áll, akit két török katona tart láncon és készül lefejezésére. Balról páncélos német lovagok sietnek segítségére. Jobbra a török elleni harcokban elesett ma-

5 CENNERNÉ, *i. m.*, A 9; vö. GALAVICS, *i. m.*, 14–15.

6 CENNERNÉ, *i. m.*, A 10; vö. pl. Uo., A 11, 13–16.

7 SZALAI–SZÁNTAI, *i. m.*, III, 59–76.

8 CENNERNÉ, *i. m.*, A 78.

9 Uo., A 80.

10 Uo., A 52; vö. GALAVICS, *i. m.*, 18–22. *Történelem – kép...*, *i. m.*, VI–3.

11 IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Debrecen, 1995, 190–199.

gyar hősök tetemének egymás alatt elhelyezett sorában felülről a második helyen Zrínyi páncélos holtteste látható, mellette levágott feje. A lap Martin Schrott *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemainer Christenheit in Europa* (München, 1581) c., a török elleni harcra buzdító, Rudolf császárnak ajánlott művében jelent meg illusztrációként. A kötet prózai és verses leírásokat közöl a keresztény országokról, bemutatja címerüket, s beszámol például Gyula és Sziget török ostromáról.

A késő reneszánsz allegória a történelem értelmezésének eszköze: nagy kifejezőerővel érzékelteti a töröknek kiszolgáltató Magyarországot helyzetét, egyben tudatosítja a gondolatot, hogy Sziget eleste után nem tudják megállítani a törököt Magyarországon, ezért szükség van a hatékony birodalmi segítségre. Ezt a gondolatot húzza alá a lap közvetlen szövegkörnyezete: a kép szoros tematikus egységet alkot két, hozzá kapcsolódó latin és német verssel, melyekben Mátyás király szelleme segítségért könyörög Rudolf császárhoz a török elleni harcokban, illetőleg Hungária panaszkodik a szerencse állhatatlanságáról, majd Németországhoz, illetőleg Rudolf császárhoz fordul segítségért. Zrínyi példáját mindkét vers külön megemlíti. A töröktől szorongatott Hungária alakja a rendi nemzet- és orszáfgfogalom képi megjelenítése, amely rávilágít az országokat és nemzeteket nőalakként megszemélyesítő allegorikus képalkotás kedvelt módszerére.

A magyarországi török harcok iránt megnövekedett német érdeklődés és a magyarországi Zrínyi-kultusz találkozása hozta létre a *De Sigetho Hungariae propugnaculo* c., 1587-ben Wittenbergben megjelent versgyűjteményt, a költő Zrínyi eposzának egyik fontos eszmei előkészítőjét.¹² A gyűjtemény Forgách Imrének, Zrínyi vejének megrendelésére és költségén készült, s Petrus Albinus Nivemontanus, Ágost szász választófejedelem udvari történetírója és titkára, wittenbergi tanár szerkesztette. A kötet alapeszméje, hogy Zrínyi az egész kereszténység védelmezője. Ez volt az első olyan magyarországi ösztönzésre született irodalmi összeállítás, melyben két, külön oldalra nyomott, sokszorosított grafikai Zrínyi-portré található.¹³

Az egyik fametszet Zrínyi ún. fegyveres képmása, amelyen hadi díszbe öltözve, páncélban, sisakban áll, jobbával hadi szekercét támaszt csípőjének.¹⁴ Az alak beállítását a lovagi típusú sírkövekkel mutat rokonságot. A másik hosszú magyar ruhában, jobbában kivont karddal, baljában kétfejű sasos zászlóval ábrázolja.¹⁵ Ez utóbbi a felirat szerint abban az öltözetben jeleníti meg, melyben az ellenségre rontott. A kép több részlete egy olajfestményre emlékeztet, mely Tiroli Ferdinánd ambrasi portrégyűjteményében maradt fenn.¹⁶ Mindkét fametszethez Petrus Albinus egy-egy epigrammája kapcsolódik. Megtalálható a gyűjteményben a Zrínyi család címerének fametszetes ábrázolása is.

A kötettel egy időben készült egyleveles nyomtatványon együtt látható a három fa-

12 Hasonmás kiadása: *Bibliotheca Hungarica Antiqua* XV. Bp., 1987. SZABÓ András tanulmányával.

13 GALAVICS, i. m., 22–23; *Történelem – kép...*, i. m. VI–19.

14 CENNERNÉ, i. m., A 57.

15 Uo., A 56.

16 Uo., A 42.

metszet, a hozzájuk kapcsolódó epigrammák egy-egy részletével. Figyelmet érdemel a valószínűleg Wittenbergben készült fametszetek kompozíciós megoldása: a metszők alacsony horizont elé állították Zrínyi alakját, s ezzel emelkedetté teszik megjelenését, míg a háttérben összefutó kockás padozat a késő reneszánsz portréfestészet kedvelt perspektívanövelő eljárását idézi. A gyűjtemény több versében található utalás Zrínyi itt közölt képmásaira.

A gyűjtemény egyben mutatja a Zrínyi család törekvését, hogy képzőművészeti alkotásokkal is emléket állítsanak a szigeti várkapitány emlékének. Zrínyi – minden bizonynyal ugyancsak a család megbízásából készült, töredékesen fennmaradt – sírkőfedőlapja a késő gótikus vitézi sírkőtípus hagyományának keretei közé illeszkedik.¹⁷

Zrínyi epitáfiuma, melyet fia, György rendelt meg Adriaen van Conflans Bécsben működő flamand udvari festőnél 1574 előtt, nem ismert. Fennmaradt viszont két, azzal szoros kapcsolatban álló ábrázolás: Zrínyi halotti portréja és Zrínyi apoteózisa.¹⁸ A két ábrázolás mutatja, hogy az egykori Zrínyi-epitáfium és a hős kultusza forrásul szolgált a 16. század végi családi reprezentációnak. A tondó alakú halotti portré, mely a németalföldi stílus tartózkodó realizmusát tükrözi, lehunyt szemmel, bal halántékán lőtt sebbel ábrázolja a babérkoszorúval övezett, levágott fejet. A fej és a babérkoszorú dekoratív egységbe olvad; a koszorú feloldja a tragikus látványt, s mintegy glóriába vonja a fejet. Az újabb kutatások szerint a halotti portré föltehetően ugyancsak Conflans műve, s előképe lett a család mecénatúrájában készült későbbi ábrázolásoknak.¹⁹

A Zrínyi apoteózist ábrázoló nagyméretű allegorikus olajfestmény mintája az elvesztett epitáfium egyik táblája lehetett.²⁰ A föltehetően 1587 táján készült, velencei késő reneszánsz hatást tükröző kompozíció bal oldalán Kálvária-jelenet, a háttérben Jeruzsálem stilizált ábrázolásával. Jobbra a Megváltóhoz fohászkodó Zrínyi térdel, mögötte képzelt tájba helyezett várostrom és törökök holttesteit láthatók. Az allegória Krisztus katonájaként és Sziget hős védőjeként ábrázolja Zrínyit, akinek fejére a szárnyas Victoria helyez babérkoszorút. Fegyvereit, hadi zászlóját és a tetteit megörökítő kartust angyalok hordozzák. A felirat Miksa császár hős katonájának nevezi Zrínyit, aki életének 58. évében több magyar nemessel együtt dicsőséggel halt meg Istenért és a császárért Sziget védelmében. A portré a felirat szerint a szigeti hős „hű képmása”, ami arra utal, hogy a festmény megrendelője maga a család volt. A kép néhány évtizeddel később mintául szolgált Erdődy Tamás gróf, horvát bán, egyben Zrínyi György fegyvertársa allegorikus képmásának, amely közvetlen kompozíciós és gondolati kapcsolatban áll a Zrínyi-apoteózissal. Az utóbbi ábrázolások egyben mutatják, hogy a török ellen küzdő hősök emlékének ápolása a képzőművészet eszközeivel mélyen beépült a magyar nemesi családok önértelmezésébe.

17 Csáktornya, Vármúzeum.

18 CENNERNÉ, *i. m.*, A 38–39.

19 *Történelem – kép...*, *i. m.*, VI–17.; Vö. pl. CENNERNÉ, *i. m.*, A 40.

20 *Történelem – kép...*, *i. m.*, VI–18.; a továbbiakhoz vö. GALAVICS, *i. m.*, 24.; BUZÁSI Enikő, *Az egykori Zrínyi-epitáfium és a Zrínyi-kultusz mint a 16. század végi családi reprezentáció forrása = Történelem – kép...*, *i. m.*, 399–402.

Zrínyinek már a tizenöt éves háború légkörében fogant arcmását jeleníti meg Dominicus Custos rézmetszete, mely Tiroli Ferdinánd ambrasi portrégyűjteményének említett festménye nyomán készült.²¹ A festmény fő motívumai a bőrsüveg, a csípőre tett jobb és az alak előtt keresztben fekvő kardon nyugtatott bal kéz, továbbá a díszes keretbe foglalt Zrínyi-címer. A rézkarctechnikát is alkalmazó lap az ambrasi kép- és fegyvergyűjteményt bemutató, Jacob Schrenck von Notzingen által 1601-ben kiadott reprezentatív összeállítást illusztrálja. Zrínyi alakja itt a Habsburg-ház tagjainak, az európai országok uralkodóinak és a 16. század főúri hadvezéreinek sorában jelent meg. A grafikai előképet készítő Giovanni Battista Fontana a wittenbergi versgyűjtemény hosszú mentés illusztrációja nyomán a festmény félalakját kiegészítette egész figurává, s a gyűjteményben őrzött sisakjával, magyar díszruhásan fülkébe állította Zrínyit. A képmást a bal lábbal kilépő alak mozgása teszi elevenné, melynek hatását felerősíti a mozgás tere, a kissé felülnézetből ábrázolt, gazdag keretezésű fülke, falán az erőteljes vetett árnyékkal. Az arcvonások életteli megfogalmazása felveti a halotti képmás ismeretének lehetőségét. A Zündt-féle rézkarc mellett ez az arcmás lett az utóélet során a legkedveltebb.

Zrínyi első európai képzőművészeti ábrázolásaival közel egy időben, ám azoktól nagyrészt függetlenül jött létre Ahmed Feridun és Szejjid Lokman oszmán krónikáinak illusztrációs anyaga. Feridun 1568-ban befejezett összeállítása I. Szulejmán szigetvári hadjáratával foglalkozik, míg Lokman 1579-ben keltezett nagyszabású műve a szultán egész uralkodásának történetét beszéli el.²² A Feridun-féle krónika miniatűrái az oszmán-török festészet legjelesebb alkotásai közé tartoznak, s nagy hatást gyakoroltak a jó évtizeddel későbbi Lokman-féle ábrázolásokra. Mindkét krónikában számos kép mutatja be az 1566. évi szigeti eseményeket a hódítók perspektívájából. Feridun krónikájának egyik különleges miniatűrja az ostrom után tartott államtanácsot örökíti meg; a szultáni kíséret sátrának baldachinnal fedett bejárata előtt Zrínyi lándzsára tűzött feje látható.²³

Összegezve megállapítható: az ikonográfia legfontosabb jellemzője a témák, technikák, műfajok, ábrázolástípusok és funkciók nagy változatossága. Ebben a tekintetben a szigeti Zrínyi korai ikonográfija odaállítható a legjelentősebb magyar történeti személyiségek, Szent István király, Hunyadi Mátyás és II. Rákóczi Ferenc rendkívül gazdag ábrázolási hagyománya mellé. Megfigyelhettük a folyamatot, melynek során már az első képmások nyomán kibontakozott egy reprezentatív portréhagyomány, s viszonylag rövid idő alatt változatos ábrázolástípusok jöttek léte. Amint Zrínyi eposza a nemzeti történelem eseményeit értelmező kora újkori retorikai toposzok gyűjteménye, úgy a szigeti Zrínyi ikonográfija is magában foglalja a magyar azonosságtudat és a külföld Magyarorszá-gképeinek számos elemét.

21 CENNERNÉ, *i. m.*, A 43; GALAVICS, *i. m.*, 54–55.

22 FEHÉR Géza, *Török miniatűrök a magyarországi török hódoltság koráról*, Bp., 1978; Uő, *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokon*, Bp., 1982.

23 CENNERNÉ, *i. m.*, A 83–87, A 89–98, A 100–102.

Az áttekintés tanúsítja a Zrínyi-kép történeti változásait, jelzi a képi formában megjelenő humanista történetszemlélet magyarországi befogadását, elterjedését és népszerűvé válását, s elővételezi a nemzeti történelem iránti érdeklődés 17. század végi kibontakozását és 19. századi látványos fellendülését. Megmutatja azt is, milyen alapformákban ölt testet a történelem a művészetben, kifejezi a múlt koronként és országonként változó értelmezéseit,²⁴ s érzékelteti a magyarországi történeti és képi hagyomány összefüggéseit az európai művészettel, politika- és esztétorténnel. Bemutatja a történelem aktualizálásának különböző célokat szolgáló változatait, s tükrözi a helyüket, erkölcsi mozgásterüket és egyéni formanyelvüket kereső művészek kifejezési lehetőségeit. Végül, de nem utolsósorban, mintegy kicsiben érzékelteti a történelem nagyhatalmú főszereplőinek és egymással versengő epizodistáinak valódi szereposztását, s példázza azt is, a történelmi személyiségek milyen kiszolgáltatottak az utókor változó érdekeinek.

24 Vö. MAROSI Ernő, *A magyar történelem képei: A történetiség szemléltetése a művészetekben = Történelem – kép...*, i. m., 11–33.